

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ

«ЩО ТАКЕ ЕМПІРИЧНЕ СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ»

1. Поняття соціологічного дослідження. Різновиди соціологічних досліджень.
2. Основні етапи підготовки та проведення соціологічного дослідження.
3. Програма соціологічного дослідження: основні елементи.
4. Методи збору соціологічної інформації: спостереження, опитування, аналіз документів. Кількісні (анкетне опитування, формалізоване інтерв'ю) та якісні (неформалізовані інтерв'ю, глибинні інтерв'ю, фокусовані групові інтерв'ю, біографічний метод тощо) методи соціологічного дослідження.
5. Поняття «одиниця спостереження», «генеральна сукупність», «вибіркова сукупність», «репрезентативність вибірки».
6. Вибірка дослідження. Типи вибірки.
7. Різновиди запитань в анкетних опитуваннях та формалізованих інтерв'ю.

Отже, що таке **емпіричне соціологічне дослідження**? У науковій літературі існує багато дефініцій (визначень) цього поняття. На нашу думку, соціологічне дослідження можна визначити як спеціально організований процес, який здійснюється фахівцями (соціологами) та спрямовується або на отримання нового знання щодо закономірностей функціонування та розвитку суспільства в цілому чи окремих соціальних спільнот, інституцій, суспільних феноменів та процесів, або на вирішення конкретних практичних завдань життєдіяльності суспільства.

Соціологічні дослідження можна **класифікувати** за різними критеріями. Так, за їх **масштабом** виокремлюють **міжнародні, загальнонаціональні, регіональні, місцеві** тощо, за **часом проведення** – **довготривалі та оперативні**.

За **рівнем знань про об'єкт** дослідження виокремлюють **розвідувальні** (їх мета – збирання інформації про досліджуваний об'єкт (в разі, коли такої інформації бракує) задля вияву проблемної ситуації та формування гіпотез), **описові** (проводяться, коли знань про об'єкт достатньо для формулювання гіпотез) та **аналітико-експериментальні** (використовуються при наявності достатніх знань про об'єкт, що дозволяє вивчати функціональні взаємозв'язки та причинно-наслідкові відносини).

За **цілями** соціологічні дослідження поділяють на **фундаментальні** та **прикладні**. Перші спрямовані на отримання нового знання про суспільство та процеси, що в ньому відбуваються, тобто власне на розвиток соціологічної науки. Прикладні дослідження, використовуючи отримане знання, мають на меті вирішення конкретних проблем життєдіяльності суспільства чи його окремих складових.

Дослідження бувають **разовими** та **повторними**. Останні дозволяють порівнювати дані, отримані у першому та наступних дослідженнях, та виявляти тенденції розвитку досліджуваного соціального феномену чи процесу. До **повторних** досліджень відносять: **панельні**, метою яких є аналіз змін, що відбуваються у тій чи іншій соціальній групі протягом певного проміжку часу; **когортні**, що спрямовані на вивчення проблем життєдіяльності представників одного покоління; **трендові**, мета яких – повторне дослідження тих самих соціальних процесів, суб'єктами яких є різні групи людей; **моніторингові**, тобто дослідження, які здійснюються з певною періодичністю (скажімо один раз на рік чи на півроку), що забезпечує постійне отримання соціологічної інформації щодо стану певних процесів, які відбуваються у суспільстві.

Ще одним різновидом соціологічних досліджень є так звані **пілотажні** (або пробні) дослідження, які проводяться для перевірки якості інструментарію (наприклад, анкети чи бланку формалізованого інтерв'ю при проведенні кількісних досліджень).

Дослідження, об'єктом якого є одне і те ж явище, називається **монографічним**. Його здійснюють задля детального аналізу даного явища.

Підготовка та проведення соціологічного дослідження здійснюється у декілька етапів.

Перший - це **визначення соціальної проблеми, проблемної ситуації**, яка склалася у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства (соціальній групі, інституті тощо), обумовлюється певним соціальним протиріччям та потребує свого вирішення. Тільки за умови виявлення такої ситуації проведення емпіричного дослідження має сенс.

Другий етап підготовки дослідження передбачає розробку його **програми**, яка є одним із найважливіших соціологічних документів, що містить у собі методологічні, методичні та процедурні засади дослідження певного соціального об'єкту.

За своєю суттю **програма соціологічного дослідження** - це **викладення** теоретико-методологічних засад процедур усіх етапів дослідження (збору, обробки та аналізу інформації). Як науковий документ програма соціологічного дослідження повинна відповідати певним вимогам щодо її змісту та структури.

Програма дослідження має дві складові частини - **методологічну** та **процедурну**.

У свою чергу, **методологічна** частина складається з таких підрозділів, як визначення проблемної ситуації; формулювання об'єкту та предмету дослідження, його мети та завдань; уточнення та інтерпретація основних понять; попередній системний аналіз об'єкту дослідження; гіпотези дослідження. Щодо **процедурної** частини програми дослідження, то вона містить у собі **принциповий** (або стратегічний) план дослідження;

обґрунтування вибіркової сукупності дослідження; визначення основних методів збору та аналізу емпіричних даних. До програми може додаватися **робочий план** дослідження, в якому визначаються його етапи, терміни проведення дослідження, оцінка необхідних ресурсів. Іноді робочий план не включається до програми, а виступає самостійним документом, що забезпечує проведення будь-якого соціологічного дослідження.

Як вже зазначалось, проведення емпіричного дослідження можливе лише за умов чіткого визначення **проблемної ситуації**, з опису якої розпочинається перша, методологічна частина програми дослідження. Зазвичай виокремлюють два аспекти проблемної ситуації - **предметний** та **гносеологічний**. Предметний аспект проблемної ситуації - це певне соціальне протиріччя між потребами суспільства в актуалізації тих чи інших бажаних для цього суспільства характеристик його окремих елементів (соціальних груп, інститутів тощо) чи вирішенні їх проблем та реальним станом цих елементів соціуму.

Гносеологічний аспект проблеми - це протиріччя між знанням про потреби суспільства або тих чи інших соціальних груп, спільнот у певних практичних діях, спрямованих на вирішення існуючих проблем, та незнанням того, завдяки чому (яким засобом, методом, способом, шляхом) ці дії можуть бути зреалізовані.

Визначення проблемної ситуації дозволяє виокремити об'єкт соціологічного дослідження. Зазначимо, що **об'єкт дослідження** - це носій проблемної ситуації певна область соціальної реальності, сфера діяльності тих чи інших суб'єктів соціальної системи (індивідів, соціальних спільнот, інститутів). Об'єктом соціологічного дослідження можуть бути певні соціальні процеси, суспільні відносини, соціальні спільноти, соціальні організації тощо, в діяльності яких актуалізується певне соціальне протиріччя, що формулює проблемну ситуацію.

Отже, об'єкт дослідження – це реальність, на яку спрямований процес наукового пізнання.

Предметом дослідження є та частина об'єкту, його найбільш важливі характеристики, вивчення яких дозволить вирішити проблемну ситуацію.

Мета дослідження передбачає визначення його кінцевого результату, який може мати як теоретичну, так і прикладну значущість.

У відповідності до мети в програмі соціологічного дослідження формулюються його головні **завдання**, тобто питання, на які мають відповісти дослідники, щоб досягти поставленої мети.

Надзвичайно важливим елементом методологічної частини програми дослідження є **уточнення та інтерпретація його основних понять**. Уточнення та інтерпретація змісту понять, якими позначаються досліджувані феномени чи процеси, є поетапною операцією. Перший етап – це так звана **теоретична інтерпретація**, тобто переведення змісту проблемної ситуації у наукові терміни. Другий етап – це **емпірична інтерпретація**, тобто визначення емпіричних ознак досліджуваного феномену (кожне поняття «розкладається» на такі складові, які можуть бути досліджені завдяки тим чи іншим методам).

Визначення понять, в яких зазначаються правила фіксування відповідних емпіричних ознак у соціальній реальності, отримала назву **операціональної інтерпретації**. Наприклад, громадянську ідентичність тієї чи іншої групи українського суспільства можна вимірювати завдяки таким показникам, як відчуття її представників громадянами України, почуття гордості за неї, надання ціннісної значущості всім атрибутам державності, її символіці (Конституції, прапору, гімну, знаменним історичним подіям, видатним особистостям, які шануються як національні герої і т.ін.), сприйняття України як своєї Батьківщини тощо.

Наступним підрозділом методологічної частини програми є **попередній системний аналіз об'єкту дослідження**. Такий аналіз здійснюється на підставі вивчення існуючої наукової літератури за темою дослідження, емпіричних даних, отриманих іншими дослідниками. Це дає можливість визначити, які характеристики, риси, властивості досліджуваного

об'єкту вже вивчені, що потребує подальшого, більш глибокого дослідження, які існують проблемні зони, «білі плями», що до сих пір не вивчалися та мають бути проаналізовані.

При розробці програми соціологічного дослідження найбільші складності у науковців зазвичай викликає формулювання **гіпотез дослідження**, тобто наукових припущень щодо можливих пояснень певних соціальних явищ та процесів. Гіпотези дослідження поділяються на **гіпотези-підстави** (це найбільш загальні гіпотези) та **гіпотези-наслідки** (вони виводяться з перших, покликані розкрити основні гіпотези та дозволяють довести або заперечити гіпотезу-підставу). Окрім того, виокремлюють **основні** та **неосновні гіпотези** (з огляду на основні та неосновні завдання дослідження); **первинні** та **вторинні** гіпотези (останні висуваються, якщо отримані під час дослідження дані не підтверджують первинні гіпотези); **описові** (містять припущення про наявні характеристики та властивості об'єкту дослідження) та **пояснювальні** (припущення щодо ступеня взаємодії складових елементів об'єкту, причинно-наслідкові зв'язки між ними) гіпотези.

Процедурна частина програми соціологічного дослідження розпочинається з викладання **принципового** (або **стратегічного**) **плану** дослідження, який має чотири основних варіанти: **формулятивний** (або **розвідувальний**) план (розробляється у тому випадку, коли дослідник має недостатню інформацію щодо об'єкту дослідження, що не дозволяє сформулювати жодної гіпотези); **описовий** (**ескринтовний**) план (застосовується за умов достатніх знань про об'єкт дослідження (це дозволяє сформулювати описові гіпотези) з метою докладного опису його характеристик та особливостей); **аналітико-експериментальний план** (використовується, коли знань про об'єкт дослідження достатньо, щоб висунути пояснювальні гіпотези та охарактеризувати функціональні та причинно-наслідкові зв'язки між складовими частинами об'єкту); **план повторно-порівняльного**

дослідження (такий план застосовується задля виявлення тенденцій розвитку тих чи інших соціальних процесів у певному часовому інтервалі).

Достовірність, надійність результатів соціологічного (кількісного) дослідження багато в чому залежить від точного розрахунку та обґрунтування **вибірки дослідження**. Отже, визначення вибірки (або вибіркової сукупності) є надзвичайно важливою процедурою у контексті підготовки соціологічного дослідження. Розраховуючи вибірку сукупність, соціолог перш за все з'ясовує питання щодо **одиниць дослідження** (або **одиниць спостереження**). В залежності від предмету дослідження його одиницею може бути окремий індивід (наприклад, студент), певна група (наприклад, студентська група), певна установа, заклад, організація (наприклад, вищий навчальний заклад), той чи інший акт поведінки (наприклад, акт протестної поведінки) тощо. Отже, **одиниця дослідження** – це елемент певного класу явищ, індивідів чи груп, які піддаються реєстрації та вимірюванню в межах того чи іншого соціологічного дослідження.

Наступним кроком соціолога є збір інформації щодо загальної чисельності соціальних об'єктів (індивідів, явищ тощо), які мають відношення до предмету дослідження, тобто загальної кількості одиниць спостереження, яка утворює **генеральну сукупність** дослідження. Так, якщо предметом дослідження є, наприклад, динаміка ціннісних орієнтацій українського студентства, то генеральною сукупністю такого дослідження буде загальна чисельність студентів України. Суцільне обстеження¹ всіх одиниць спостереження (у нашому випадку – студентів) практично не можливе (це надзвичайно важко в організаційному на фінансовому плані) і, головне, не потрібне. За умов коректно сформованої вибірки дослідження його результати можуть бути екстрапольовані (поширені) на всю генеральну сукупність. Отже, емпіричні соціологічні дослідження зазвичай є несуцільними. Вони здійснюються на певній частині генеральної сукупності,

¹ Зазначимо, що суцільні обстеження (особливо за умов значного обсягу генеральної сукупності) в соціології практично не застосовується. Прикладом суцільного обстеження є перепис населення. Проте, перепис не є соціологічним дослідженням.

яка відбирається за чіткими правилами. Вибіркова сукупність, тобто певна частина елементів генеральної сукупності, яка, власне, й підлягає дослідженню, є своєрідною мікромоделлю генеральної сукупності. Для того, щоб вибірка була **репрезентативною**, тобто представляла характеристики генеральної сукупності дослідження, її структура повинна максимально збігатися зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками та контрольними ознаками останньої.

Зазвичай у соціології виокремлюють **вибірки імовірнісні (випадкові)** та **цілеспрямовані**. До перших відносять власне випадкову вибірку, серійну вибірку (або гніздову, або вибірку угруповань). **Випадкова вибірка** – це такий метод її формування, при якому для *кожного* елементу генеральної сукупності існує імовірність потрапити до вибірки. **Серійна вибірка** (або гніздова, або вибірка угруповань) – це вибірка, за якої одиницями відбору є статистичні серії, тобто сукупності статистично різних одиниць, в якості яких можуть бути сім'я, шкільний клас, невеликі виробничі колективи (бригади, відділи тощо).

Одним із розповсюджених у соціології методів імовірнісної (випадкової) вибірки є метод **механічної вибірки**. Принцип такої вибірки полягає в тому, що всі елементи генеральної сукупності зводять у єдиний список і з нього через рівні інтервали (крок відбору) відбирають відповідну кількість респондентів. Крок відбору (K) розраховують за формулою: $K=N/n$, де N – величина генеральної сукупності, а n – величина вибіркової сукупності. Наприклад, ми проводимо дослідження серед студентів певного ВНЗ, де $N=5000$ осіб, а $n=500$, тоді $K=5000/500=10$. Це означає, що із загального списку студентів цього ВНЗ має бути відібраний кожний десятий.

Цілеспрямована вибірка здійснюється за допомогою таких методів: **стихійна** вибірка (зазвичай застосовується при телефонному або поштовому опитуванні), **основний масив** (коли до вибірки потрапляють 60-70% з генеральної сукупності) та **квотна вибірка**. Найбільш точним та широкоживаним є метод **квотної вибірки**, який використовується за тих

умов, коли соціолог, починаючи дослідження, має статистичні дані про вимірювані (контрольні) ознаки елементів генеральної сукупності. Отже, **квотна** (або **пропорційна**) – це вибірка, що відтворює структуру генеральної сукупності у вигляді квот (пропорцій) розподілу досліджуваних ознак. Кількість ознак (або критеріїв) квотної вибірки зазвичай не перевищує чотирьох. Найчастіше ними є *стать, вік, освіта*. В залежності від предмету, цілей, завдань та гіпотез дослідження до них можуть додаватися такі ознаки, як *район проживання, національність, рід діяльності* тощо.

В якості прикладу покажемо, що таке квотна вибірка за ознакою «стать». Якщо, скажімо, серед студентів того чи іншого вищого навчального закладу, де проводиться дослідження, 53% дівчат та 47% хлопців, то у вибірці цього дослідження також повинна бути дотримана ця пропорція.

Що стосується розрахунку обсягу вибірки, тобто визначення кількості **респондентів** – учасників певного соціологічного дослідження, які є джерелом отримання емпіричної інформації, то треба зазначити, що цей процес є досить складним. У межах курсу «Вступ до соціології» ми не вважаємо за доцільне викладення математичних процедур розрахунку вибірки соціологічного дослідження (тім більше, що це не входить до завдань цього навчального курсу). Підкреслимо лише деякі особливості розрахунку вибіркової сукупності. Перш за все зазначимо, що обсяг вибірки залежить від глибини аналізу, а також від того, який ступінь точності даних необхідний. При цьому, чим більш **дисперсним** (**неоднорідним**) є склад об'єкту дослідження, тим більшим має бути обсяг вибірки, оскільки вона повинна відображати всю різноманітність досліджуваного об'єкту. Окрім того, при розрахунку вибіркової сукупності її реальний об'єм має бути дещо збільшеним у порівнянні з теоретично визначеним, що обумовлено можливою необхідністю **ремонту вибірки**, тобто її доповнення в процесі дослідження з певних причин (недоступність тієї чи іншої групи респондентів, порушення пропорційності вибіркової сукупності у порівнянні з генеральною тощо).

Наступним елементом процедурної частини програми соціологічного дослідження є обґрунтування вибору його **методів**, тобто способів побудови та обґрунтування соціологічного знання, сукупності засобів, процедур та операцій емпіричного та теоретичного пізнання соціальної дійсності. Методи соціологічного дослідження поділяють на: **методи збору інформації** (спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент тощо); **методи обробки та аналізу даних** (факторний, кореляційний, регресивний, дисперсивний аналіз, ранжування, шкалування, індексування та інші); **методи побудови теорій** (дедуктивний, індуктивний, порівняльний, причинний, структурно-функціональний, генетичний, ідеографічний тощо).

В межах програми соціологічного дослідження зазвичай визначаються **методи збору емпіричної інформації**. У відповідності до існуючих у сучасній соціології методологічних² підходів до аналізу соціальної реальності (зокрема, до так званих об'єктивістського та суб'єктивістського підходів) серед методів соціологічного дослідження виокремлюють **кількісні та якісні**.

Кількісні методи переважно застосовують прибічники об'єктивістського підходу, які вважають, що соціолог-дослідник, вивчаючи процеси, що відбуваються в суспільстві, повинен перш за все фіксувати та аналізувати повторюваність та типовість явищ у **масових** соціальних процесах, фокусуючи увагу на їх об'єктивності, загальних рисах, зовнішній (суспільній) обумовленості. Метою такого вивчення є **пояснення** причин та вимір взаємозв'язків між тими чи іншими соціальними феноменами (явищами) та процесами, які виступають одиницями дослідження. Логікою аналізу при такому підході є **дедукція**, тобто спосіб отримання нового знання, який ґрунтується на тому твердженні, що певні властивості, характеристики, закономірності, притаманні певному класу явищ, процесів, предметів тощо властиві також кожному конкретному явищу, процесу і т.д.,

² У цьому контексті під **методологією** розуміють систему найбільш загальних принципів, положень та методів, які складають основу для даної науки.

що належить до цього класу (тобто форма умовиводу від загального до часткового, одиничного).

Науковці, які звертаються до якісних методів дослідження, виходять з тієї точки зору, що соціальна взаємодія обумовлюється не зовнішніми чинниками, не впливом суспільних структур, а суб'єктивним сприйняттям людиною оточуючого світу. У зв'язку з цим, на думку прибічників «якісної» методології, у центрі уваги соціолога має бути окреме, приватне, суб'єктивне, особливе. Відповідно, метою соціологічного дослідження стає розуміння, інтерпретація та концептуалізація суб'єктивних значень, оцінок та почуттів респондентів, які і мають бути одиницями соціологічного аналізу. За цих умов логікою аналізу є **індукція**, тобто метод отримання нового знання про певний клас предметів, явищ, процесів, що будується на дослідженні окремих елементів цього класу та встановленні загальних для нього суттєвих ознак (умовивід від часткового до загального).

Проте, існування «кількісної» та «якісної» методології як прояв різних підходів до аналізу соціальної реальності не робить ці методології антагоністичними, категорично не сумісними. Це обумовлюється тим, що джерелом функціонування суспільства, його розвитку є не тільки такі об'єктивні феномени, як соціальні структури, які забезпечують певний соціальний порядок, тобто упорядковують соціальні взаємодії, але й унікальний суб'єктивний досвід окремої людини. Тому сьогодні багато соціологів, здійснюючи емпіричне дослідження, використовують як кількісні, так і якісні методи збору соціологічної інформації.

До **кількісних методів**, які одержали свою назву завдяки тому, що отримана за їх допомогою інформація може бути представлена у кількісному вигляді, перш за все треба віднести метод **опитування**, який представлений такими дослідницькими процедурами, як **анкетування** та **інтерв'ю**. Опитування як метод безпосереднього або опосередкованого збирання первинної вербальної (словесної) інформації поділяють на **заочні** (наприклад, поштові, пресові опитування) та **прямі, стандартизовані** (за

наперед розробленим планом) і **нестандартизовані** (вільні), **одноразові** і **багаторазові**, а також **опитування експертів**.

Основним інструментом **анкетування**, тобто такого різновиду опитування, який не передбачає прямого контакту дослідника (анкетера) з респондентом, є опитувальник або анкета. Запитання, які формулюються в анкеті, виконують надзвичайно важливу функцію – функцію дослідницького інструменту, за допомогою якого соціолог отримує необхідну інформацію стосовно предмету свого дослідження. Саме тому існують жорсткі вимоги до формулювання запитань в анкеті, її структури тощо. Так, **анкета** повинна мати такі структурні елементи, як **вступ** (звернення до респондентів та короткий виклад теми, мети та завдань дослідження; назва організації, яка його проводить; інструкція щодо процедури заповнення анкети; посилання на анонімність опитування та використання його результатів виключно у наукових цілях); **блоки простих, нейтральних за змістом запитань**, які забезпечують полегшене входження респондентів у процес опитування, пробуджують їх зацікавлення, вводять у коло обговорюваних проблем; **блоки більш складних запитань**, які вимагають аналізу і роздумів, активізації пам'яті, підвищеної зосередженості й уваги (цей блок є найбільш важливим, оскільки завдяки йому соціолог отримує основну первинну соціологічну інформацію); **в останньому блоці запитання мають бути достатньо простими**, знімати психологічну напруженість у респондентів; **«паспортичка»**, тобто блок із запитаннями, що розкривають соціально-демографічні, професійно-освітні, етнічні, культурні та інші характеристики респондентів (стать, вік, освіта, сімейний стан, місце проживання, національність, рідна мова, ставлення до релігії, професійна підготовка, рід діяльності, місце роботи, стаж роботи тощо).

Запитання, які включають до тих чи інших блоків анкети, можуть бути різних типів. Так, є так звані **закриті** запитання, тобто такі, що містять більш-менш повний набір варіантів відповідей. Даючи відповідь на таке запитання, респондент позначає той варіант, який відповідає його думці.

Різновидами закритих запитань є **альтернативні** запитання (передбачають вибір респондентом лише *одного* варіанту відповіді); **запитання-меню** (неальтернативні закриті запитання, відповідаючи на які респондент може обрати декілька варіантів відповідей); **запитання типу «так» - «ні»**; **«шкальні» запитання**, тобто запитання, за допомогою яких можна не просто зафіксувати наявність або відсутність певної ознаки чи ставлення до того чи іншого твердження, а оцінити міру її вираженості.

Найчастіше у соціологічному інструментарії (анкеті або бланку стандартизованого інтерв'ю) застосовують так звані **напівзакриті** запитання, які є комбінацією закритих і відкритих запитань. У таких запитаннях спочатку наводяться можливі варіанти відповідей, а наприкінці залишають місце для власної відповіді респондента.

Відкритими називають запитання, які не містять варіантів відповідей. Респондент, відповідаючи на відкрите запитання, повинен дати на нього власну відповідь і записати її на відведеному для цього в анкеті місці.

Що стосується вимог до формулювання будь-якого запитання соціологічного інструментарію, то вони полягають перш за все у тому, щоб запитання було чітким та стислим (не більше 11-15 слів); однозначним (тобто сприймалися респондентами у тому ж сенсі, в якому його сприймає й дослідник); не містило в собі слів, які не належать до загальноповживаної лексики (наприклад, певні наукові терміни, яких респондент може не знати); не складалось би з двох чи більше запитань, на які треба давати різні відповіді; не було тенденційним, тобто не містило в собі «підказку» до відповіді, яка б підтверджувала гіпотезу дослідника, тощо.

Окрім анкетного, існує такий різновид опитування, як **інтерв'ю**. У соціології інтерв'ю називають такий спосіб отримання первинної соціологічної інформації, який передбачає безпосередній контакт дослідника (інтерв'юєра) з респондентом. Інтерв'ю бувають **індивідуальні** та **групові, стандартизовані** (або **формалізовані**), тобто такі, що передбачають використання опитувальника з чітко визначеними порядком та

формулюваннями запитань, та **нестандартизовані** (або **неформалізовані**), тобто такі, що передбачають лише план інтерв'ю, в якому визначаються головні теми (проблеми, що обговорюватимуться під час інтерв'ю); **напівстандартизовані** (чи **напівформалізовані**) інтерв'ю, тобто такий різновид інтерв'ю, в якому застосовуються заздалегідь визначені теми та запитання, але інтерв'юєру надається більша свобода в постановці, порядку та формулюванні запитань.

Метод опитування є, як зазначалось, найбільш поширеним методом соціологічного аналізу суспільства. Серед достатньо розповсюджених треба назвати такі методи, як **спостереження** та **аналіз документів**. Перший із них (спостереження) є універсальним методом наукового пізнання. Дослідження у будь-якій галузі наукового знання (природничий чи соціогуманітарний) розпочинається саме з спостереження того чи іншого явища чи процесу, що відбувається чи то у природі, чи то у суспільстві та виступає об'єктом цього дослідження.

У соціології спостереженням називається метод збирання первинної інформації шляхом **безпосередньої реєстрації** дослідником подій, явищ та процесів, що відбуваються за певних умов. Найчастіше метод спостереження застосовується при дослідженні поведінки людей та їх спілкування в групі як у контексті їх повсякденності, так і у тих чи інших екстремальних (у тому числі конфліктних) ситуаціях.

Для того, щоб спостереження було визнано **науковим** методом аналізу суспільних явищ та процесів (зокрема, методом соціологічного аналізу), його результати мають бути **зафіксовані у щоденниках, протоколах або картках** спостереження.

В залежності від цілей та завдань соціологічного спостереження, положення та ролі спостерігача щодо ситуації, яка вивчається, ступеня формалізації дослідницької процедури, умов її організації тощо виокремлюють такі **різновиди спостереження: нестандартизоване** (такий спосіб вивчення соціальних явищ та процесів, при якому визначається лише

об'єкт спостереження, проте дослідник не визначає заздалегідь, які саме елементи процесу, події, ситуації, що вивчається, він буде спостерігати); **стандартизовані** (такий спосіб збору емпіричної соціологічної інформації, при якому заздалегідь визначаються не тільки об'єкт та предмет аналізу, але й ті елементи досліджуваного процесу, що мають найбільшу значущість для досягнення мети та вирішення задач дослідження); **невключене** (зовнішнє) (спосіб дослідження, при якому дослідник знаходиться поза об'єкту, який він вивчає, тобто він досліджує його, так би мовити, з боку, не беручи участь у подіях, які вивчає); **включене** (спосіб дослідження, при якому дослідник у тій чи іншій мірі безпосередньо включений у процес, який він вивчає, знаходячись у прямому контакті з індивідами (групами), що ним досліджуються, та беручи разом з ними участь у певній сфері діяльності); **польове** (здійснюється у природних для об'єкта умовах: на тому чи іншому підприємстві, школі, вищому навчальному закладі тощо); **лабораторне** (спосіб збору соціологічної інформації, який здійснюється у штучно створених для групи, що спостерігається, та контрольованих дослідниками умовах); **систематичне** (спостереження, яке здійснюється за чітко визначеним графіком, з регулярною фіксацією заздалегідь обумовлених ознак, ситуацій, процесів та дій); **епізодичне** (спостереження, в межах якого фіксація явищ та подій, що вивчаються, здійснюються за відсутності чіткого регламенту їх реєстрації у певних часових інтервалах чи на різних етапах їх протікання); **випадкове** (спостереження, при якому одиниці та терміни заздалегідь не передбачаються, тому дослідник спостерігає та фіксує цікаві, такі що, з його точки зору, заслуговують на увагу, факти та події соціального життя); **одномоментне** (спостереження, яке фіксує одне явище чи одну подію, що відбувається у певному місці та у певний час); **панельне** (неодноразове, систематичне, пролонговане у часі спостереження за одним і тим же об'єктом, що здійснюється через певні часові інтервали з метою виявлення змін, які відбуваються з цим об'єктом) та інші.

Спостереження можна одночасно віднести і до кількісних, і до якісних методів збору соціологічної інформації, оскільки отримані за його допомогою дані можуть бути як у формі тексту, тобто якісної інформації, та оброблятися відповідними методами (див. про це далі), так і у кількісній формі (у тому випадку, коли спостереження здійснюється завдяки застосуванню стандартизованих карток (протоколів, щоденників) реєстрації феноменів чи процесів, що спостерігаються), а, отже, можуть бути оброблені за допомогою комп'ютерних програм.

До, так би мовити, напівкількісних (чи напівякісних) методів соціологічного дослідження можна віднести і такий метод, як **аналіз документів**. У соціології цей метод визначається як сукупність методичних засобів та процедур, що застосовуються для отримання із документальних джерел соціологічної інформації, необхідної для вивчення певних соціальних процесів та явищ.

Зазначимо, що в соціології **документом** називається **фіксована** у будь-який спосіб **інформація** (друковані тексти, фото-, кіно-, аудіо-, відеоматеріали, статистичні дані тощо).

Документи можна класифікувати за мелькома критеріями. Так, за **значущістю** документи поділяють на **офіційні** (закони, укази, декларації, розпорядження, накази тощо) та **неофіційні** (особисті листи, щоденники, заяви, скарги, сімейні альбоми, домашні відео тощо). За **формою викладення** документи можна поділити на **статистичні** (статистичні звіти, збірники статистичних матеріалів, що містять економічні та соціальні показники розвитку країни, динаміку народжуваності, смертності, матеріального становища населення, рівня його освіченості тощо) та **текстові** (вербальні), тобто такі, в яких інформація представлена у словесній формі (листи, газети, книжки тощо). За **способом фіксації** інформації виокремлюють такі різновиди документів: **письмові** (рукописи, книжки, пресові повідомлення, різного роду документальні свідчення: про народження, одруження, службовий статус, право на володіння певним

майном(власністю) тощо), **іконографічні**, тобто такі, що сприймається візуально (твори живопису, кіно- та фотодокументи, відеозаписи тощо), **фонетичні**, тобто такі, що зорієнтовані на слухове сприйняття (грамплатівки, магнітофонні записи, аудіодиски тощо). За критерієм **авторства** документи поділяють на **індивідуальні** (листи, заяви тощо) та **колективні** (створені декількома авторами) (звернення до депутатів, уряду, до населення країни, декларації про наміри певної групи, партії, руху тощо).

До найважливіших джерел соціологічної інформації належать документи, які створюються спеціально для цілей дослідження: анкети, опитувальники, бланки інтерв'ю, тести, протоколи (щоденники) спостережень тощо.

Особливістю документальної інформації є те, що вона містить дані не тільки про об'єкт дослідження, а й про ставлення до нього автора (чи авторів) документу. Завдання дослідника полягає в тому, щоб відповідним чином реконструювати документальну реальність, враховуючи суб'єктивний контекст появи документу.

Як підкреслювалось вище, в залежності від мети дослідження, засобів отримання документальної інформації вона може мати як кількісний, так і якісний характер. Якісну інформацію дослідник отримує завдяки так званому **традиційному аналізу документів**, під яким розуміють сукупність певних логічних побудов, спрямованих на розкриття основного змісту матеріалу, що вивчається. Кількісну інформацію можна отримати за допомогою **формалізованого** методу аналізу документів, а саме завдяки **контент-аналізу**. Цей метод аналізу документів спрямований на вилучення соціологічної інформації із великих масивів документальних джерел. Він ґрунтується на виявленні певної сукупності кількісних, статистичних характеристик текстів (повідомлень). При цьому передбачається, що кількісні характеристики змісту документів, які вивчаються, відображують деякі сутнісні особливості соціальних явищ та процесів, що досліджуються. Наприклад, тематика телепередач, час, що надається цим передачам тими чи

іншими телекомпаніями, у певній мірі відображують інтереси глядацької аудиторії, інформаційну політику даного джерела інформації та існуючі у суспільстві норми їх взаємодії. Контент-аналіз засновується на стандартизації процедур пошуку, виокремлення та підрахунку у змісті документу, що вивчається, так званих **одиниць аналізу**, якими можуть бути окремі слова (терміни, імена політичних чи громадських діячів, назви партій, рухів, організацій, географічні назви тощо), вирази, судження, оцінки, точки зору, аргументи, що представлені у формі речень, абзаців, фрагментів текстів, а також різні види публікації (за тематикою, жанром, типом і т. ін.). Визначення одиниць аналізу, які мають підраховуватися, залежать від цілей дослідження.

Ще одним методом одержання соціологічної інформації, який також можна віднести як до кількісних, так і до якісних методів, є **експеримент**.

Експериментом у соціології називають засіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності і поведінки об'єкта внаслідок діє на нього певних чинників (змінних), якими можна керувати і які можна контролювати. Загальна логіка експерименту полягає в такому: вибір експериментальної групи; створення для неї незвичної (експериментальної) ситуації (тобто сукупності умов, за яких відбувається експеримент); вплив на групу певного чинника; простеження скерованості, закономірностей і сталості зміни характеристик, які цікавлять дослідника. Характеристики, яких було досягнуто внаслідок дії введеного чинника, називають контрольними.

Існують різні види експерименту. Так, експеримент може бути **природним**. Він здійснюється з групами учасників, які існують незалежно від експериментатора (наприклад, шкільні класи, студентські групи тощо). Такий вид експерименту найчастіше використовується в педагогіці, зокрема з метою перевірки ефективності тих чи інших навчальних методик.

Серед різновидів експерименту також виокремлюють **польові** (коли група перебуває у природних умовах свого функціонування) і **лабораторні**

(коли експериментальну ситуацію і групи формують штучно). Вирізняють також експерименти **лінійні** (коли аналізу підлягає одна й та сама група) і **паралельні** (коли в експерименті беруть участь дві групи: контрольна зі сталими характеристиками й експериментальна зі змінними характеристиками).

За **характером об'єкту** і **предметом дослідження** розрізняють **соціологічні, економічні, правові, соціально-психологічні, педагогічні** та інші експерименти. За **специфікою поставленого завдання** експерименти поділяють на **наукові** (які мають на меті отримання нового знання) і **прикладні** (мають на меті отримання практичного ефекту). За **характером експериментальної ситуації** є експерименти **контрольовані** і **неконтрольовані**.

Оскільки проведення експерименту в соціології пов'язано з певним втручанням у життя людей, наслідки якого можуть бути непередбачуваними, мати негативний характер, дослідники вкрай рідко вдаються до такого методу. Окрім того, здійснення експерименту вимагає великих коштів.

Специфічний ракурс аналізу соціальної реальності забезпечують **якісні методи** соціологічного дослідження, які, на відміну від кількісних методів, перед усім спрямовані на пізнання тих сенсів і значень, які надає індивід різним судженням та діям, тим чи іншим соціальним феноменам та процесам, ситуації у суспільстві в цілому. Якісні методи є незамінними як у випадку дослідження певного нового явища або групи, про які дослідник має недостатньо інформації навіть для формулювання основних гіпотез, так і за необхідності глибокого аналізу певного явища, дослідження якого неможливо здійснити за допомогою лише кількісних методів.

До основних методів якісного дослідження належать такі: **кейс-стаді** (case-study) – вивчення унікального об'єкту, його взаємозв'язків з іншими об'єктами (об'єктом може виступати окремий випадок або звичайна чи екстремальна ситуація, в якій функціонує той чи інший об'єкт); **етнографічний метод**, який передбачає багатосторонній аналіз повсякденної

практики певної спільноти (заснований на дослідженні культури даної спільноти (її норм, цінностей, міфів), передбачається, що дана спільнота відрізняється за стилем та нормами поведінки від основної маси населення); **історичні дослідження** (описують суб'єктивний досвід переживання певних історичних подій (джерелами інформації в даному випадку можуть бути мемуари, щоденники, листи, офіційні свідоцтва тощо); **історія сім'ї** (дослідження взаємодії сім'ї та суспільства протягом декількох поколінь, ретрансляція культурного капіталу сім'ї, трансмісія соціального статусу, гендерних стереотипів тощо); **історія життя людини** (біографічні інтерв'ю, коли людина розповідає про себе і своє життя); **метод фокусованого групового інтерв'ю; індивідуальні глибинні інтерв'ю.**

Найбільш розповсюдженими якісними методами є фокусовані групові інтерв'ю та індивідуальні глибинні інтерв'ю.

Фокусовані групові інтерв'ю – це метод дискусії в групах, яка проводиться за заздалегідь розробленим сценарієм, невідомим респондентам до початку дослідження. Цей метод використовується, зокрема, для перевірки гіпотез щодо певних, раніше невідомих соціальних проблем. Ідея проведення фокусованих групових інтерв'ю заснована на гіпотезі про те, що за допомогою кількісних методів, зокрема масового анкетування, фіксується ідеологізований зріз масової свідомості, орієнтований на відтворення стандартних суспільних норм та ідеологічних штампів. У процесі фокусованого групового інтерв'ю особлива увага приділяється фіксації емоційного ставлення до тих чи інших суспільних проблем або явищ. Це вимагає дотримання таких правил: чисельність групи не повинна перевищувати 10 осіб, щоб усі учасники мали змогу брати участь у дискусії; члени групи обираються випадково, з дотриманням правил квотної вибірки, учасники дискусії не повинні бути знайомими один з одним; до початку бесіди вони не повинні бути поінформованими про тему і мету дослідження.

Фокусовані групові інтерв'ю дозволяють виявити не тільки спрямованість вибору респондента, а й його мотивацію, набір пояснювальних схем, якими респондент аргументує свою поведінку.

Індивідуальні глибинні інтерв'ю – це інтенсивне та детальне інтерв'ю, що спрямовано на виявлення невідомих змінних глибинних психологічних пластів особистісної свідомості, недосяжних при стандартизованих інтерв'ю. Індивідуальне глибинне інтерв'ю як якісний метод дослідження використовується з різною метою. По-перше, таке інтерв'ю застосовують для зондажу громадської думки щодо різноманітних питань суспільного життя, по-друге, до нього звертаються, коли необхідно дослідити орієнтації та мотиви поведінки людини у тій чи іншій повсякденній або незвичайній для неї ситуації. Нарешті, глибинне інтерв'ю використовують у розвідувальному дослідженні.

Зазначимо, що програму соціологічного дослідження можна визнати повноцінною, коли в ній міститься не лише перелік методів збирання первинної соціологічної інформації, а й обґрунтування їх вибору; продемонстровано зв'язок методів збору інформації з цілями, завданнями та гіпотезами дослідження.

Окрім того, обов'язковим елементом програми дослідження є визначення комп'ютерних програм, за допомогою яких здійснюватиметься обробка первинної соціологічної інформації. Наприклад, у разі проведення анкетування комп'ютерна обробка одержуваної інформації може здійснюватися за допомогою: вітчизняної програми ОСА (обробка соціологічних анкет), розробленої відомим українським соціологом А. Горбачиком, яка нині існує у кількох варіантах, а також, американської програми SPSS (статистична програма для соціальних наук).

Отже, ми схарактеризували такий етап підготовки емпіричного соціологічного дослідження, як розробка його програми.

Важливим з точки зору чіткої організації та проведення соціологічного дослідження є такий **етап** його підготовки, як **складання робочого плану** та

графіку виконання робіт, де визначаються зміст та терміни здійснення певних процедур дослідження, відповідальні за ті чи інші етапи дослідницької роботи тощо.

Наступний **етап** – це **розробка методики дослідження** або його **інструментарію**. Виходячи з положень програми, в яких обґрунтовується вибір методів дослідження, соціолог чи певний дослідницький колектив розробляє конкретні інструменти дослідження: анкети, бланки стандартизованих інтерв'ю, гайди (сценарії) фокусованих групових інтерв'ю тощо.

На наступному **етапі** відбувається **пілотаж** (перевірка) розробленого інструментарію завдяки проведенню пілотажного дослідження. Для перевірки, наприклад, якості анкети в межах пілотажу необхідно опитати за цією анкетною не більше 50 респондентів. Завдяки виявленим під час пілотажного дослідження недолікам, помилкам у формулюванні тих чи інших питань, у структурі анкети, стандартизованого інтерв'ю чи будь-якого іншого інструментарію у їх текст вносяться відповідні поправки та уточнення.

Після розрахунку вибіркової сукупності дослідження, який здійснюється на підставі критеріїв вибірки, обґрунтованих у програмі, відбувається тиражування інструментарію (анкет, бланків інтерв'ю тощо) та інших методичних матеріалів (інструкцій для анкетерів та інтерв'юєрів тощо).

Ще одним **етапом** підготовки дослідження є **формування та інструктаж групи** безпосередніх **виконавців** (анкетерів, інтерв'юєрів і т.д.) дослідження на його польовому етапі.

Цим етапом закінчується підготовчий період організації соціологічного дослідження. Після нього розпочинається **оперативний етап збору даних** (або **польовий етап**).

На цьому етапі відбувається узгодження ходу виконання польових робіт безпосередньо на об'єктах дослідження (у тих чи інших організаціях,

установах тощо); підготовка необхідних технічних засобів, приміщень, транспорту тощо; складання графіку польових робіт; збір первинної соціологічної інформації за розробленим інструментарієм; первинна перевірка заповнення інструментарію (анкет, бланків інтерв'ю тощо); контроль процесу опитування та дотримання вимог до його методики.

Наступний **етап** – це **розробка методики дослідження** або його **інструментарію**. Виходячи з положень програми, в яких обґрунтовується вибір методів дослідження, соціолог чи певний дослідницький колектив розробляє конкретні інструменти дослідження: анкети, бланки стандартизованих інтерв'ю, гайди (сценарії) сфокусованих групових інтерв'ю тощо.

На наступному етапі відбувається **пілотаж** (перевірка) розробленого інструментарію завдяки проведенню пілотажного дослідження. Для перевірки, наприклад, якості анкети в межах пілотажу необхідно опитати за цією анкетною не більше 50 респондентів. Завдяки виявленим під час пілотажного дослідження недолікам, помилкам у формулюванні тих чи інших питань, у структурі анкети стандартизованого інтерв'ю чи будь-якого іншого інструментарію у їх текст вносяться відповідні поправки та уточнення.

Після розрахунку вибіркової сукупності дослідження, який здійснюється на підставі критеріїв вибірки, обґрунтованих у програмі, відбувається тиражування інструментарію (анкет, бланків інтерв'ю тощо) та інших методичних матеріалів (інструкцій для анкетерів та інтерв'юєрів тощо).

Ще одним **етапом** підготовки дослідження є **формування та інструктаж групи** безпосередніх **виконавців** (анкетерів, інтерв'юєрів і т.д.) дослідження на його польовому етапі.

Цим станом закінчується підготовчий період організації соціологічного дослідження. Після нього розпочинається **оперативний етап збору даних** (або **польовий етап**).

На цьому етапі відбивається узгодження ходу виконання польових робіт безпосередньо на об'єктах дослідження (у тих чи інших організаціях, установах тощо); підготовка необхідних технічних засобів, приміщень, транспорту тощо; складання графіку польових робіт; збір первинної соціологічної інформації за розробленим інструментарієм; первинна перевірка заповнення інструментарію (анкет, бланків інтерв'ю тощо); контроль процесу опитування та дотримання вимог до його методики.

Наступний етап – це **підготовка отриманої первинної інформації до її опрацювання та комп'ютерної обробки**. Цей етап передбачає розробку інструкції для вибракування неправильно заповнених анкет, вибракування непридатних для обробки анкет; виписування отриманих відповідей на відкриті запитання для їх подальшої типологізації; розробку інструкції щодо кодування закритих питань; складання програми для комп'ютера або адаптацію вже існуючих програм обробки отриманої інформації; перенесення отриманої інформації з анкет у комп'ютер; обробку первинної соціологічної інформації на комп'ютері; аналіз результатів дослідження і підготовку попереднього звіту.

Останній етап емпіричного соціологічного дослідження – це **формулювання висновків і рекомендацій та публікація отриманих результатів**. На цьому етапі відбувається обговорення та доопрацювання попереднього звіту, підготовка остаточного звіту, висновків і рекомендацій за підсумками дослідження; підготовка і затвердження аналітичної довідки за підсумками дослідження для органів управління, зацікавлених сторін, замовників і т.д..

Формулювання та викладення підсумків дослідження у вигляді звіту чи публікації (наукової статті, індивідуальної чи колективної монографії, збірника наукових праць тощо) є важливим етапом його організації та проведення, адже дає читачу можливість самостійно проаналізувати обґрунтованість та достовірність сформульованих висновків, а також

скористатися емпіричними даними для постановки завдань подальшого емпіричного вивчення конкретної суспільної проблеми.

Отже, ми проаналізували **структуру соціологічної системи знання**, в тому числі визначили три його рівні; загальні соціологічні теорії, спеціальні соціологічні теорії (або теорії середнього рівня) та знання, здобуті за допомогою емпіричних соціологічних досліджень.

Зазначимо, що всі ці рівні соціологічного знання тісно пов'язані між собою. Емпірична база соціологічного знання – згруповані та узагальнені соціальні факти, які розглядаються під кутом зору різноманітних теоретичних підходів, у свою чергу, стають необхідним підґрунтям для побудови та розвитку як теорій середнього рівня, так і загальносоціологічних теорій. Отже, подальший розвиток соціології як цілісної системи наукового знання пов'язаний з розвитком теоретичної та методичної бази соціологічних досліджень, що має позначитися на розвитку і загальносоціологічних, і спеціальних соціологічних теорій.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. Що таке «емпіричне соціологічне дослідження»?
2. Класифікація емпіричних соціологічних досліджень, її критерії.
3. Назвіть основні етапи підготовки та проведення соціологічного емпіричного дослідження.
4. Що таке програма соціологічного дослідження? Назвіть та коротко опишіть основні елементи методологічної та процедурної частини програми дослідження.
5. Що таке проблемна ситуація дослідження?
6. Що означає поняття «гіпотеза» в науці? Як класифікують гіпотези соціологічного дослідження?
7. Що таке генеральна сукупність та вибіркова сукупність соціологічного дослідження?

8. Назвіть основні типи вибірки соціологічного дослідження. Надайте коротку характеристику квотній виборці.
9. Що означає поняття «репрезентативність вибірки»?
10. Назвіть основні методи збирання соціологічної (емпіричної) інформації.
11. Чим відрізняються кількісні та якісні методи збору соціологічних даних? Назвіть основні з них.
12. Дайте характеристику таким методам опитування, як анкетування та інтерв'ю. Назвіть їхні основні різновиди.
13. Що таке «закрите» та «відкрите» запитання анкети? Наведіть приклади таких запитань.
14. За яких умов спостереження вважається методом соціологічного аналізу? Назвіть основні різновиди спостереження як методу соціології.
15. Схарактеризуйте такий метод соціологічного дослідження, як аналіз документів.
16. Що таке соціологічний експеримент?
17. Назвіть основні якісні методи збору соціологічної інформації.

Навчально-методичне забезпечення курсу

Сокурянська Л. Г. Вступ до соціології : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 206 с. URL: http://sociology.karazin.ua/images/docs/metod_books/vstyp_do_sociology.pdf

Рекомендована література:

1. Бауман З. Мислити соціологічно. Вступ. Навіщо потрібна соціологія? // Гуменюк Л. Й. Соціологія : хрестоматія (від першоджерел до сучасності). У 2-х томах. Т.1. Львів: ЛьвДУВС, 2019. https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1/1/%D0%93%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%9B.%20%D0%A1%D0%9E%D0%A6%D0%86%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%AF_%D1%85%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F%20%D1%82.1.pdf
2. [Майкл Буравой — лекція про публічну соціологію](https://www.youtube.com/watch?v=pP2ltvsv2o) — YouTube <https://www.youtube.com/watch?v=pP2ltvsv2o>.
3. Волович В. І. Соціологія : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 808 с.
4. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. Київ : Основи, 1999. 726 с.
5. Історія української соціології : навч. посіб. / за заг. ред. К. Батаєвої, В. Бурлачука,

- В. Степаненка. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. 392 с.
6. Спеціальні та галузеві соціології : навч. посіб. / Л. Д. Климаська та ін. / за заг. ред. В. М. Пічі. Львів : Новий світ – 2000, 2020. 422 с.
 7. Попова І. М. Соціологія: пропедевтичний курс : підручник / Міжнар. фонд "Відродження". Київ : Тандем, 1996. 271 с. Серія: Трансформація гуманітарної освіти в Україні.
 8. Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. Київ : Наук. думка, 1995. 224 с.
 9. Сокур'янська Л.Г. Вступ до соціології : навч. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 156 с.
 10. Соціологія : навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. 2-ге вид, виправ. і доповн. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2003. 455 с.
 11. Черниш Н. Й. Соціологія : підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-е вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2012. 468 с.
 12. Якуба О. О. Соціологія. Харків : Константа, 1996. 192 с.
 13. Паніотто В., Харченко Н. Методи опитування : Підручник. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 342 с.

Допоміжна

1. Барвінський А. О. Соціологія : Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 328 с.
2. Брейс А. Анкетування: Розробка опитних листів, їх роль і значення при проведенні ринкових досліджень / пер. з англ. Дніпропетровськ : Баланс Бізнес Букс, 2005. 336 с.
3. Вакуленко С. М. Соціологія сім'ї: навчально-методичний посібник для викладачів та студентів. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2003. 159 с.
4. Єр'оміна І. Д. Соціологія : навч. посіб. Суми : Довкілля, 2005. 284 с.
5. Пандемія COVID – 19 в Україні: соціальні наслідки / за наук. ред. В. П. Степаненка. Київ : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2021. 406 с.
6. Соціологія : підручник / за ред. Н. П. Осипової. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
7. Юрій М. Ф. Соціологія. Київ : Дакор, 2004. 552 с.